

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाचा आदिवासी महिलांच्या आरोग्यावर झालेला परिणाम

प्रा. गोपाळ हनुमंत बडगिरे

सहा. प्राध्यापक, जवाहरलाल नेहरू समाज कार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र सिडको, नवीन नांदेड.

Paper Received On: 20 JAN 2024

Peer Reviewed On: 28 FEB 2024

Published On: 01 MAR 2024

प्रस्तावना:

आरोग्य हीच धनसंपदा हे सुभाषित आपण नेहमी वाचतो, ऐकतो आणि ती वस्तुस्थिती ही आहे. कारण एक सुदृढ निरोगी व्यक्ती स्वतः सोबतच आपल्या कुटुंबाची आणि देशाची काळजी घेऊ शकतो. निरोगी नागरिकच देशाच्या विकास उद्दिष्टांना गाठण्यासाठी तसेच भारताला चैतन्यदायी आणि सामर्थ्यशाली बनविण्यासाठी अधिक चांगले योगदान देऊ शकतात. राष्ट्रीय आरोग्य धोरण घोषणापत्र 1983 च्या मंजुरीनंतर सर्वांसाठी आरोग्य घोषणेतील दिशानिर्देश भारत सरकारचे अधिकृत धोरणच बनले आहे. सुदृढ राष्ट्र ही संकल्पना साकारण्याच्या वाटचालीत आरोग्य क्षेत्रासाठी दरवर्षी वाढीव तरतूद केली जाते. आरोग्याच्या समस्या देशाच्या विकासावर विपरीत परिणाम करीत असतात आधी सहस्त्रक विकास उद्दिष्टे आणि नंतर शाश्वत विकास उद्दिष्टांमध्ये ही बाब मान्य करण्यात आली आहे. भारताने शाश्वत आरोग्य उद्दिष्टांना मान्यता दिली असल्यामुळे ती उद्दिष्टे गाठण्यासाठी योग्य धोरण आणि आरोग्यविषयक प्राथमिकता ठरवण्यात आल्या आहेत. व त्यासाठी विविध कार्यक्रम धोरणे व योजनांची आखणी करण्यात आली आहे.

कोणत्याही देशाच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासासाठी तेथील लोकांचे आरोग्य सुदृढ, निरोगी असणे अत्यंत आवश्यक आहे कारण सुदृढ, निरोगी नागरिकच देशाच्या विकास विषयक उद्दिष्टांना गाठण्यासाठी आणि देशाला सशक्त व प्रगत बनविण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देत असतात. आरोग्य विषयक गंभीर समस्यानेग्रस्त असलेला नागरिक देशाच्या विकासात प्रक्रियेचा भाग बनू शकत नाही. आरोग्याच्या समस्या या कोणत्याही देशाच्या विकास विषयक उद्दिष्टांवर नकारात्मक परिणाम करीत असतात. म्हणून देशातील आरोग्यसंपन्न नागरिक अर्थात मनुष्यबळ हीच कोणत्याही देशाची खरी संपत्ती मानली जाते कोणत्याही देशाच्या प्रगतीचा सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे त्या देशातील नागरिकांचे आरोग्य होय कारण जेथे उत्तम स्वास्थ्य तेथे प्रगती हे जगमान्य समीकरण आहे. राष्ट्राचा विकास हा त्या देशात उपलब्ध नैसर्गिक साधन संपत्ती व यंत्राची उपलब्धता किती आहे, यावर अवलंबून नसतो तर त्या देशातील लोकांचा गुणात्मक विकास किती झाला आहे यावर अवलंबून असतो. देशातील लोकांना शिक्षण, आरोग्य व रोजगार इत्यादी सुविधा पुरवून त्यांचा गुणात्मक

विकास करणे व त्याद्वारे देशाचा विकास साधने शक्य असते मानव संसाधनाच्या विकासातूनच आर्थिक विकास साध्य होऊ शकतो. आर्थिक विकासात महत्वाचा ठरणाऱ्या मानव संसाधन विकास प्रक्रियेतील सर्वात महत्वाचा घटक हा आरोग्य आहे.

भारत हा खेड्यांचा देश असून 2011 च्या जनगणनेनुसार 62.2% लोकसंख्या आजही ग्रामीण भागात राहते त्यामुळे ग्रामीण भागाच्या विकासात भारताचा सामाजिक व आर्थिक विकास दडलेला आहे. ग्रामीण विकास ही संकल्पना बहुआयामी असून त्यामध्ये ग्रामीण भागातील आर्थिक, शिक्षण, आरोग्य, पिण्याचे स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता यासारख्या सामाजिक गरजा व पायाभूत सोयी सुविधांचा विकास तसेच सांस्कृतिक व मानसिक दृष्टिकोनात बदल घडवून आणण्याच्या प्रक्रियेचा समावेश होतो. शिक्षण व आरोग्य सुधारणांद्वारे मनुष्यबळांच्या क्षमता वाढवून त्याद्वारे ग्रामीण समाजाचा सामाजिक व आर्थिक विकास घडवून आणणे हे ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेत अभिप्रेत आहे. देशातील दोन तृतीयांश पेक्षा अधिक लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहत असून त्यांच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष केल्यास देशाचा सर्वांगीण विकास होणार नाही. भारतातील आरोग्य क्षेत्राचा विचार केला तर आजही अपेक्षित असा विकास झालेला दिसत नाही विशेषतः नवजात अर्भके बालके व माता यांच्याकडे दुर्लक्ष झाल्याचे दिसून येते देशाची जनता हीच खरी संपत्ती असते त्यामुळे जनतेच्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी शासनाने सर्वत्र प्रयत्न करणे गरजेचे असते.

देशाच्या भविष्याचा विचार केला तर देशातील बालके महत्वाचे असून त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही देशातील बालकांचे आरोग्य देशासाठी खूप महत्वाचे असते कारण जर देशातील बालकेच निरोगी नसतील तर तरुण पिढी निरोगी असणार नाही. परिणामी देशाची भावी पिढी कमकुवत होऊन देशाच्या प्रगतीत तेच अडथळा ठरतील. त्यामुळेच देशातील भावी पिढीला घडविण्यासाठी देशातील नवजात बालके व स्तनदा माता यांच्या आरोग्याची चांगल्या प्रकारे काळजी घेणे गरजेचे आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या एका अहवालानुसार मातेकडून बालकाला रोगाची लागण होण्याचे सर्वाधिक प्रमाण भारतात आहे. त्यामुळे बालकांमधील कुपोषण व अर्भक, बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी फक्त बालकांवर लक्ष देऊन चालणार नाही तर त्यासाठी मातांचे आरोग्य ही महत्वाचे आहे. म्हणूनच भारत सरकारने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमास सुरुवात केलेली आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान.

भारत सरकारने ग्रामीण भागातील लोकांच्या आरोग्याच्या समस्या सोडवून त्यांच्या आरोग्य स्थितीत सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने 12 एप्रिल 2005 पासून राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान राबविण्यास सुरुवात केली आहे. सार्वजनिक आरोग्य सेवा देणाऱ्या यंत्रणांची पुनर्रचना करून त्याद्वारे ग्रामीण भागातील गरीब वंचित विशेषतः महिला व बालक या घटकांना दर्जेदार परिणामकारक व परवडणारी आरोग्य सेवा अधिक परिणामकारक पद्धतीने सर्व गरजू लोकांपर्यंत सहज व न्याय वितरण हा दृष्टिकोन समोर ठेवून राबविण्यास सुरुवात केली. ही आरोग्य सेवा पाच घटकांवर अवलंबून आहे. आरोग्य सेवा व योजनांच्या सनियंत्रणामध्ये समाजाचा सहभाग वाढविणे, आरोग्य सेवा यंत्रणेचे व्यवस्थापन कौशल्य वाढविणे, लवचिक वित्त नियोजन पद्धती अवलंबविणे,

चांगल्या आरोग्य सेवा देण्यासाठी आरोग्य क्षेत्रातील मनुष्यबळ विकास यावर भर देणे, आरोग्य सेवेची मानके व मापदंड निश्चित करणे व त्याचे सनियंत्रण करणे. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाच्या माध्यमातून संपूर्ण ग्रामीण भागातील जनतेला परिणामकारक आरोग्य विषयक सेवा देण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. बालमृत्यू आणि माता मृत्यूच्या प्रमाणात लक्षणीय सुधारणा साधण्याचे अंतिम उद्दिष्ट ठेवूनच राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान संपूर्ण देशभरात राबविले जात असून यामध्ये समाजाच्या आरोग्यावर थेट परिणाम करणाऱ्या बाबींविषयी (स्वच्छता, पोषण व स्वच्छ पाणीपुरवठा) विशेष काळजी घेतली जाते. यामध्ये जनतेस देण्यात येणाऱ्या आरोग्यसेवांच्या पद्धतीत अमुलाग्र बदल करण्याची संकल्पना या अभियानात आहे. तसेच प्रजनन व बाल आरोग्य, राष्ट्रीय रोग सर्वेक्षण व नियंत्रण कार्यक्रम राबविले जातात यामुळे आदिवासी भागातील महिलांचे आरोग्य सुधारण्यात मदत होत आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाचे उद्दिष्टे :

१. माता मृत्यूदर व अर्भक मृत्यूदर कमी करणे.
२. एकूण जननदर कमी करणे.
३. सार्वजनिक स्वच्छता, पोषण आहार, पाणीपुरवठा यासारख्या मूलभूत सेवा सोबत आरोग्य सेवा सर्वांना सुलभतेने उपलब्ध करून देणे.
४. साथ रोग नियंत्रण करणे
५. आरोग्यदायी जीवनशैलीचा प्रसार करणे
६. व्यापक आरोग्य सेवांचे एकत्रीकरण करणे

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाची आदिवासी भागातील स्थिती :

विकासाच्या बाबतीत शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण व आदिवासी भाग अनेक अंगाने मागे राहिलेला दिसतो. ग्रामीण व आदिवासी भागातील विकासाच्या या अनुशेषात आरोग्य हा घटक ही दुर्लक्षित राहिलेला आहे. तथापि ग्रामीण व आदिवासी समुदायातील आरोग्याच्या मानकात सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने राबविण्यात येणाऱ्या राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानास व २० वर्ष होत आलेली आहेत व त्यावर लाखो कोटी रुपयांचा खर्चही झालेला आहे. त्यामुळे ग्रामीण व आदिवासी भागातील आरोग्य क्षेत्रामध्ये लक्षणीय बदल झालेला दिसून येतो. आरोग्याच्या बाबतीत लोकांमध्ये जाणीव जागृती बरोबरच महत्त्वपूर्ण अशा आरोग्य विषयक अनेक निर्देशांकात सुधारणा झालेली दिसून येत आहे. आरोग्य क्षेत्रातील संख्यात्मक गुणात्मक सुधारणा होत असलेली पाहायला मिळते पण आदिवासी भागामध्ये आणखीन मोठ्या प्रमाणात आरोग्य विषयक सेवा सुविधा पुरविण्याची व जनजागृती करण्याची आवश्यकता असल्याचे जाणवते. कारण आजही आदिवासी भागातील महिला व बालकांना प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या माध्यमातून सर्व सेवा सुविधा मिळत नाहीत. त्यामुळे नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी बहुल अशा तालुक्यातून आदिवासी महिलांना राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाच्या माध्यमातून कोण कोणत्या आरोग्य विषयक सेवा सुविधांचा लाभ मिळालेला आहे याचा अभ्यास मुलाखत अनुसूची च्या माध्यमातून प्रत्यक्ष कार्यक्षेत्रात जाऊन करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

- १ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाचा अभ्यास करणे
- २ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाच्यामाध्यमातून आदिवासी महिलांना मिळणाऱ्या सेवा सुविधांचा अभ्यास करणे.
- ३ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाच्या माध्यमातून दिलेल्या सेवामुळे आदिवासी माता व बालकांचे आरोग्य सुधारण्यास मदत झाली का ते पाहणे.

गृहीतकृत्य:

- १.राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाच्या माध्यमातून माता व बालकांना सर्व सेवा सुविधा मिळत असतील.
- २.राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान मार्फत दिलेल्या सेवांमुळे माता व बाल आरोग्यात सुधारणा होत असेल.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनामध्ये संख्यात्मक व गुणात्मक संशोधन पद्धतीद्वारे नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांच्या आरोग्य विषयक सद्यस्थितीचे तसेच त्यांना मिळणाऱ्या सेवा सुविधांचे अध्ययन करण्यात आले आहे. सदरील संशोधनाचे विश्व नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी महिला आहेत. संशोधनाचे क्षेत्र नांदेड जिल्ह्यातील ५ आदिवासी बहुल तालुके आहेत. प्रस्तुत संशोधनातील एकक हे १५ ते ४५ वयोगटातील आदिवासी महिला आहेत. प्रस्तुत संशोधनामध्ये संभाव्यता नमुना निवड या प्रकारातील बहुस्तरीय नमुना निवड(multistage sampling) या पद्धतीद्वारे तीन स्तरावर तथ्य संकलन केले आहे. त्यामध्ये प्रथम स्तरावर नांदेड जिल्ह्यातील १६ तालुक्यांपैकी आदिवासी बहुल अशा ०५ तालुक्यातून (किनवट, माहूर, भोकर, धर्माबाद व हिमायतनगर) तथ्य संकलन करण्यात आले आहे.

तथ्य संकलन : सदरील संशोधनांमध्ये तथ्य संकलनाच्या प्राथमिक व द्वितीय या दोन्ही साधनाचा वापर करण्यात आला आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियाना अंतर्गत कोणत्या सुविधा मिळाल्या हे दर्शवणारा तक्ता आदिवासी महिला उत्तरदात्यांना मुलाखत अनुसूचीच्या माध्यमाद्वारे त्यांना राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य योजनेअंतर्गत कोणत्या सुविधा मिळाल्या याची माहिती जाणून घेतली व ती माहिती तक्ता क्र.१ मध्ये विश्लेषित करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

तक्ता क्र.१

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाअंतर्गत कोणत्या सुविधा मिळाल्या हे दर्शवणारा तक्ता

अ.क्र.	कोणत्या सुविधा मिळाल्या	वारंवारिता	शेकडा प्रमाण
१.	मोफत प्रसुती	८०	४०
२.	मोफत सिझेरियन शस्त्रक्रिया	०८	०४
३.	प्रसुतीसाठी मोफत वाहन व्यवस्था	२४	१२
४.	वरील सर्व	२८	१४
५.	कोणत्याही नाही	६०	३०
एकूण		२००	१००

वरील तक्ता क्र.१ वरून असे लक्षात येते की, प्रस्तुत संशोधन अभ्यासासाठी संशोधन नमुना म्हणून निवडलेल्या एकूण उत्तरदात्या आदिवासी महिलानी सर्वाधिक ४० टक्के राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान अंतर्गत मोफत प्रसूतीचा लाभ घेतला आहे ३० टक्के उत्तरदात्यांनी वरील योजनेचा लाभ घेतला नाही तर १४ टक्के उत्तरदात्यांनी राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य योजनेअंतर्गत सर्वच सुविधांचा लाभ घेतला आहे तर १२ टक्के उत्तरदात्यांनी प्रसूतीसाठी मोफत वाहन व्यवस्था याचा लाभ घेतला आहे तर सर्वात कमी ०४ टक्के उत्तरदात्यांनी मोफत सिझेरियन शस्त्रक्रिया याचा लाभ घेतला आहे.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की ७० टक्के उत्तरदात्या आदिवासी महिलांनी राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाच्या अंतर्गत काही न काही लाभ घेतला आहे. ही एक चांगली बाब आहे परंतु ३० टक्के उत्तरदात्यांना राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाअंतर्गत कोणताही लाभ झाला नाही ही बाब खूप चिंताजनक आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्र दूर असणे किंवा दुर्गम भागात असणे त्या ठिकाणी त्यांना तज्ञ डॉक्टर वेळेवर उपलब्ध न होणे, सरकारी यंत्रणेवर विश्वास नसणे, खाजगी दवाखाना जवळ उपलब्ध असणे. योजनेविषयी चांगल्या प्रकारे जनजागृती न करणे ही सर्व कारणे १०० टक्के आदिवासी महिलांना शासकीय योजनांचा लाभ घेताना अडचणीची ठरतात असे दिसून आले आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाच्या सेवामुळे माता व बाल आरोग्यास फायदा झाला आहे का हे दर्शवणारा तक्ता.

आदिवासी महिला उत्तरदात्यांना मुलाखत अनुसूचीच्या माध्यमाद्वारे राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाच्या सेवामुळे माता व बाल आरोग्यास फायदा झाला आहे का याची माहिती जाणून घेतली व ती माहिती तक्ता क्र.२ मध्ये विश्लेषित करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

तक्ता क्र.२

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाच्या सेवांमुळे माता व बाल आरोग्यास फायदा झाला आहे का हे दर्शवणारा तक्ता

अ.क्र.	अभियानाचा फायदा झाला का	वारंवारिता	शेकडा प्रमाण
१.	होय	८०	४०
२.	नाही	३२	१६
३.	काही प्रमाणात	५८	२९
४.	सांगता येत नाही	३०	१५
एकूण		२००	१००

वरील तक्ता क्र.२ वरून असे लक्षात येते की, प्रस्तुत संशोधन अभ्यासासाठी संशोधन नमुना म्हणून निवडलेल्या एकूण उत्तरदात्या आदिवासी महिलांपैकी सर्वाधिक ४० टक्के उत्तरदात्यांनी राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियाना अंतर्गत मिळणाऱ्या सेवामुळे माता व बाल आरोग्य सुधारण्यास मदत होते असे म्हटले आहे. २९ टक्के

उत्तरदात्यांनी सदरील योजना थोड्या प्रमाणात उपयोगी आहे असे वाटते तर १६ टक्के उत्तरदात्यांना सदरील योजना फायद्याची नाही असे वाटते तर सर्वात कमी १५ टक्के उत्तरदात्यांनी सांगता येत नाही असे म्हटले आहे.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की ६९ टक्के लोकांना सदरील योजना फायद्याची आहे असे वाटते. या योजनेअंतर्गत मिळणाऱ्या सेवांचा लाभ त्यांना झाला आहे मोफत प्रसूती, सिझेरियन शस्त्रक्रिया, प्रसूतीसाठी मोफत वाहन व्यवस्था, महत्वाच्या तपासण्या नियमित आरोग्य तपासणी, मोफत लसीकरण, बालकास आरोग्य सुविधा इत्यादी सेवांचा लाभ त्यांना मिळाला आहे. ३१ टक्के उत्तरदात्यांना या राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानामुळे माता व बाल आरोग्य सुधारण्यास मदत होत नाही असे वाटते. या योजनेबद्दल आदिवासी समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत माहिती पोहोचवण्यात शासकीय आरोग्य यंत्रणा कमी पडत आहे. आदिवासी समाज महिला व बालकांच्या आरोग्या बाबत उदासीन असलेला दिसून येतो. आर्थिक स्थिती चांगली नसल्यामुळेही आरोग्यासाठीचा खर्च नको वाटतो व त्या दिवसाची दोघांचीही कामे होत नाहीत हेही एक कारण आहे. त्यामुळे शासनाने या योजनेचे महत्त्व व लाभ आदिवासी महिला व बालकांपर्यंत व्यापक प्रमाणात जनजागृती करून पोहोचवावेत असे संशोधकाचे मत आहे.

निष्कर्ष :

१. उत्तरदात्या आदिवासी महिलांना राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान योजनेअंतर्गत ५५ टक्के महिलांना फायदा झाला आहे या योजनेअंतर्गत गर्भवती महिलांना संस्थात्मक प्रसूतीसाठी सर्व आरोग्यसेवा जवळच्या प्राथमिक आरोग्य केंद्रात मोफत पुरविल्या जातात तरीही आदिवासी महिलांचे शासकीय दवाखान्यात प्रसूती होण्याचे प्रमाण १०० टक्के पर्यंत जात नाही यात आरोग्य यंत्रणा कमी पडते आहे असे संशोधकाला वाटते.

२. आदिवासी महिलांना सर्वाधिक ७० टक्के राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान अंतर्गत विविध सुविधांचा लाभ मिळाला आहे मोफत प्रसूती सिझेरियन शस्त्रक्रिया, प्रसूतीसाठी मोफत वाहन व्यवस्था, आरोग्य विषयक इतर सुविधांचा लाभ झाला आहे. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान ही एक चांगली शासकीय योजना आहे असे आदिवासी महिलांना वाटते पण अजूनही ३० टक्के आदिवासी महिला या शासकीय योजनेच्या लाभापासून वंचित राहावे लागत आहे.

शिफारशी :

१. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान योजनेचा अनेक गरीब आदिवासी कुटुंबांना लाभ झाला आहे या योजनेअंतर्गत कर्मचारी वर्गाची भरती करावी, अद्यावत तंत्रज्ञान मशिनरी उपलब्ध करून द्याव्यात, सर्व प्रकारची औषधे उपलब्ध करून द्यावेत, कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण द्यावे जेणेकरून आदिवासी महिलांना सर्व प्रकारच्या दर्जेदार सेवा मिळतील.

२. आदिवासी भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील आरोग्य कर्मचाऱ्यांची जास्ती पदे रिक्त आहेत. म्हणून सर्व केंद्रातील रिक्त पदे भरणे गरजेचे आहे तसेच तज्ञ डॉक्टरांची पदे भरणे देखील गरजेचे आहे.

३. प्राथमिक केंद्रांतर्गत प्रत्येक गावात चालणारी ग्राम आरोग्य समिती स्थापन करून आदिवासी महिलांना गर्भधारणेच्या काळात लागणाऱ्या सेवा सुविधांवर देखभाल ठेवण्यासाठी व त्यात सुधार आणण्यासाठी सर्वांचे सहकार्य मिळाले तर ते महिला आरोग्यासाठी लाभदायक असेल.

सारांश :

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान हे आदिवासी भागात प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या माध्यमातून मोफत प्रसूती, मोफत सिझेरियन शस्त्रक्रिया, मोफत वाहन व्यवस्था, आरोग्य तपासणी, बालकांना मोफत आरोग्य सुविधा, लसीकरण पूर्वत आहे. इतरही आजारांवर औषध उपचार आदिवासी महिला व बालकांना मिळू लागले आहेत तसेच या अभियानामुळे लोकांमध्ये विविध आजारांवर जनजागृती होत आहे. आदिवासी महिलांची प्रसूती प्राथमिक आरोग्य केंद्रात करण्याचे प्रमाण वाढले आहे नवजात अर्भक व बालकांची काळजी सुद्धा प्राथमिक आरोग्य केंद्रात घेतली जात आहे त्यासोबतच इतरही आरोग्यविषयक सेवा सुविधा मिळत आहेत त्यामुळे त्यांच्या आरोग्यात सुधारणा होत आहे. पण तरीही आरोग्य यंत्रणेने राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्याची गरज आहे. तरच ग्रामीण व आदिवासी भागातील लोकांचे महिलांचे बालकांचे आरोग्य सुधारण्यास मदत होईल.

संदर्भ सूची

- डॉ. गोविंद गारे, आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ, सुगावा प्रकाशन पुणे
 Tikone. P.P. 'tribal research bulletin' tribal research and training institute, Pune.
 समाज कल्याण मासिक, २०१९.
 डॉ. सौ. शैलाजा देवगावकर, डॉ. श. गो. देवगावकर, आदिवासी विश्व. आनंद प्रकाशन, नागपूर.
 मोठे सुमन, आदिवासी स्त्री जीवन, आनंद प्रकाशन, नागपूर.
 Journal of social work practice 2020
 यशमंथन, यशदा, पुणे २०१७.
 डॉ. राणी बंग, कानोसा ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई.